

Իրավական համակարգի կայունության չափանիշները

Ֆանարյան Լիլիթ Վ.

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ
«Երբայիլույս» ՓԲԸ, տնօրենի խորհրդակցական, փաստաբան (Երևան, ՀՀ)

 <https://orcid.org/0009-0000-0691-7176>

fanarjyanlilit@gmail.com

ՀՏԳ 34; EDN: IHCKMB

DOI: 10.58587/18292437-2025.2-43

Հանգուցաբառեր և բառակապակցություններ՝ կայունություն, իրավական համակարգ, անցումային պայմաններ, սոցիալական հարաբերություններ, նորմատիվություն, դինամիկա, կառուցվածք, գիտական զարգացում, էնտրոպիա, հասարակական կյանք

Критерии стабильности правовой системы

Фанарджян Лилит В.

Институт философии, социологии и права, Национальная академия наук Республики Армения, ЗАО “ЕРГОРСВЕТ”, советник директора, адвокат (Ереван, РА)

Аннотация. В статье рассматривается устойчивость правовых систем в переходных государствах. Подчеркивается, что устойчивость является ключевой характеристикой правовой системы, которая во многом зависит от социальных, экономических и политических факторов.

Подробно рассматриваются понятия стабильности и устойчивости, их различия и взаимосвязи, а также необходимые условия обеспечения стабильности правовых систем. В статье размышляется о том, как переходные условия влияют на правовую стабильность и какие проблемы возникают в этом процессе.

При этом отмечается, что устойчивость и эффективность правовой системы зависят не только от силы законодательных актов, но и от реального состояния общественных отношений, степени их принятия, уровня восприятия обществом правовых норм. общественное сознание.

В статье также рассматривается тот факт, что устойчивость правовой системы должна быть результатом естественно-исторических процессов, а искусственная устойчивость не может быть долгосрочной.

Для формирования устойчивости правовой системы важное значение имеет системная связь внутренних и внешних факторов, а также многообразие правовой системы, способное способствовать представительству и защите различных социальных интересов в общественной жизни.

Таким образом, обеспечение стабильности правовой системы требует комплексного подхода, который должен учитывать как правовые, так и неправовые факторы, а также конкретные социально-экономические и политические условия общества.

Ключевые слова и словосочетания: устойчивость, правовая система, переходные состояния, общественные отношения, нормативность, динамика, структура, научное развитие, энтропия, общественная жизнь

Criteria of Stability of the Legal System

Fanarjyan Lilit V.

Institute of Philosophy, Sociology and Law of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia “Yerqaghluys” CJSC, Advisor to the Director, Advocate (Yerevan, RA)

Abstract. The article examines the stability of legal systems in transitional states. It emphasizes that stability is one of the key characteristics of a legal system, which largely depends on social, economic and political factors.

The concepts of stability and resilience, their differences and interrelations, as well as the necessary conditions for ensuring the stability of legal systems are discussed in depth. The article reflects on how transitional conditions affect legal stability and what challenges arise in this process.

Moreover, it is noted that the stability and effectiveness of a legal system depend not only on the force of legislative acts, but also on the real state of social relations, the degree of their acceptance and the level of perception of legal norms by the public consciousness.

The article also addresses the fact that the stability of a legal system should be the result of natural-historical processes, and artificial stability cannot be long-term.

The systemic connection of internal and external factors is important for the formation of the stability of a legal system, as well as the diversity of the legal system, which can contribute to the representation of different social interests in public life and protection.

Thus, the stability of the legal system requires a comprehensive approach that must take into account both legal and non-legal factors, as well as the specific socio-economic and political conditions of society.

Keywords & phrases: stability, legal system, transitional conditions, social relations, normativity, dynamics, structure, scientific development, entropy, public life

Ներածություն

Մարդկությունը պատմության ընթացքում մշտապես փնտրել է մեխանիզմներ, որոնք կօգնեն պահպանել համակարգերի կայունությունը, և այս հարցը հատկապես կարևոր է անցումային պետությունների համար, որտեղ նոր սահմանադրական համակարգերը պահանջում են սոցիալական կայուն հարաբերություններ:

Իրավական կայունությունը դիտարկվում է որպես համակարգի արդյունավետության կարևոր բաղադրիչ, որը կախված է սոցիալական, քաղաքական և տնտեսական պայմաններից: Կայունությունն ու դիմացկունությունը տարբեր հասկացություններ են, որոնք կարող են խճճվել իրավաբանական գրականության մեջ: Կայուն իրավական համակարգը պետք է ի վիճակի լինի արտացոլելու հասարակության բազմազանությունը, ապահովելու դրա արդյունավետությունը և բարելավելու սոցիալական հարաբերությունները:

Այդուհանդերձ, իրավական համակարգի կայունության հարցում կարևոր է նաև արտաքին միջավայրի ազդեցությունը, որն անխուսափելիորեն ազդում է օրենքների կիրառման և հասարակական հարաբերությունների դինամիկայի վրա: Այս առումով, իրավական համակարգի կայունությունը պետք է դիտարկվի ոչ միայն որպես ներքին հատկություն, այլ նաև որպես արտաքին պայմանների արդյունք, ինչը պահանջում է գիտական մոտեցում և համակարգված վերլուծություն:

Այս հոդվածում առաջարկվող մոտեցումները և հասկացությունները հնարավորություն են տալիս ավելի խորապես հասկանալ իրավական կայունության բնույթն ու դրա նշանակությունը հասարակական կյանքում, հատկապես անցումային փուլերում, որտեղ իրավական համակարգերն ապահովում են սոցիալական կարգի և արդարության պահպանման հիմքերը:

Հիմնական հետազոտություն

Իրավական համակարգի կայունության չափանիշները.

Իր պատմության ընթացքում մարդկությունը սկզբում բնագրաբար, ապա գիտակցաբար փնտրել է մեխանիզմներ իր համակարգերի կայունությունը պահպանելու համար: «Կայունություն» կատեգորիան առանցքային է թե՛ մինչանցումային իրավական զարգացման, և թե՛ իրավական ոլորտում անցումային շրջանի ավարտի նկարագրության համար: Անցումային պայմաններում հասարակությունը կայունության, այդ թվում՝ իրավական կայունության հրատապ անհրաժեշտություն է զգում: Անցումային պետությունը ձգտում է զարգացնել նոր սահմանադրական համակարգին համապատաս-

խան սոցիալական կայուն հարաբերություններ: Այս առաջադրանքի բարդությունը պայմանավորված է նրանով, որ համակարգված տրանսֆորմացիաները պետք է իրականացվեն կայունացման միջոցառումների հետ միաժամանակ, քանի որ համակարգային ճգնաժամի հաղթահարումն առանց նոր պետական-իրավական համակարգի կայուն զարգացման անհնար է: Ավանդույթի և բարեփոխման, ստատիկության և դինամիկայի պայքարը միշտ էլ որոշել է իրավունքի զարգացման ուղին: Իրավական ակտերում ակտիվորեն կիրառվում են «կայունություն» և «դիմացկունություն» հասկացությունները [1]:

Իրավական համակարգի մասին գիտելիքների խորացումը պահանջում է որոշել այն անհրաժեշտ և բավարար չափորոշիչների շրջանակը, որոնց համաձայն իրավական համակարգը կարող է ճանաչվել որպես ամբողջական և կայուն: Այս գիտելիքը կարևոր է իրավունքում անցումային գործընթացների սկզբի և ավարտի պահերը որոշելու, կոնկրետ իրավական համակարգի տրամաբանական ամբողջականության հիմնահարցը հիմնավորելու, այս համակարգի կառուցվածքն ու գործառնական մեխանիզմը կատարելագործելու համար:

Իրավական համակարգի կայունությունը հիմնված է մի քանի պայմանների համակցված ազդեցության վրա: Իրավական համակարգի պոտենցիալ հնարավորությունները կարող են բարձր էֆեկտ տալ ոչ թե առանձին, այլ համակցված: Ելնելով դրանից՝ իրավական համակարգի կայունության ցուցանիշները գնահատելիս պետք է կիրառվի ինտեգրված մոտեցում, մշակվի համապարփակ, ամբողջական մոդել, որը ներառում է իրավական համակարգի և դրա բաղադրիչների կայունությունը առանձին բնութագրող ամենաարժեքավոր ցուցանիշները:

Իրավական համակարգի բաղադրիչների միջև համապատասխանությունը և դրա համապատասխանությունը առաջադեմ սոցիալական հարաբերությունների միջավայրին անհրաժեշտ պայմաններ են օրենքի կենսունակության և բարդ գործընթացների կառավարման օպտիմալ ձևերի ձեռքբերման համար: Օրենքի աղբյուրների ներկայիս համակարգը չքանդելու համար յուրաքանչյուր նոր ընդունված իրավական ակտ պետք է համապատասխանի ավելի մեծ իրավական ակտերին: Այն պետք է համահունչ լինի նաև նույն մակարդակի գործող իրավական ակտերին (ընդունված օրենքի գործող կանոններում բոլոր անհրաժեշտ փոփոխությունների հետ միաժամանակ):

Իրավական համակարգի կայունության հիմնական ցուցիչներից է նրա կառուցվածքի ամբողջականությունը, որը համապատասխանում է որոշակի սահմանադրական համակարգի

սկզբունքներին: Միայն անհրաժեշտ բաղադրիչների ստեղծմամբ և դրանց ինտեգրմամբ է հաստատվում նոր իրավական համակարգը: Կայուն գոյության համար բավարար իրավակարգավորման ամբողջականությունը չի նշանակում, որ դրանում բացեր չկան [2, էջ 5]: Օրենքում, սկզբունքորեն, չի կարող բացթողումներ չլինել, հետևաբար իրավական համակարգի կայունության համար բավական է ապահովել նորմերի սկզբնական իրավական սկզբունքների ամբողջականությունը, որը բավարար է սոցիալական կարևորագույն հարաբերությունները կարգավորելու համար: Սա ենթադրում է կայուն պայմաններում հասարակության զարգացման հստակ, մանրամասն ռազմավարության իրավական ձևակերպում, իրավունքի սուբյեկտների իրավական կարգավիճակի ամրապնդում, նրանց իրավունքների ու պարտականությունների հավասարեցում: Կայուն ժամանակահատվածում իրավական համակարգի բաղադրիչ կազմը պետք է մնա տեսանելի և բավարար հասարակական կյանքի վրա իրավական ազդեցության համար: Իրավական համակարգի կազմակերպման և դրա կայունությունն ապահովելու կարևորագույն միջոցն ու հիմքը նորմատիվությունն է, որը մշակվել է մարդկային փորձով որպես սուբյեկտի վարքագծի կանոններ հասարակության տարբեր ոլորտներում: Նորմատիվությունը արձագանք էր զարգացման անկայունությանը, որը սկզբում բնագոյաբար զգացվում էր մարդկանց կողմից, իսկ հետո ճանաչվում հասարակության կողմից: Իրավական նորմատիվությունը նպաստեց մարդկային համայնքների ինքնապահպանմանը և սոցիալական կյանքի միասնական և ամուր հիմքեր հաստատեց: Առանց դրա մարդկությունը կրնկներ աղետալի քաոսի մեջ և կկործաներ իրեն: Այսպիսով, նորմատիվությունը անհրաժեշտ պայման է ինչպես իրավական համակարգին, այնպես էլ դրա ազդեցության օբյեկտներին կայունություն հաղորդելու համար: Նորմատիվորեն մոդելավորելով մարդկանց գործողությունները՝ ի շահ հարաբերությունների տվյալ համակարգի պահպանման՝ օրենքը սոցիալական հարաբերություններին տալիս է անհրաժեշտ կայունություն: Նորմատիվ կարգը բնութագրում է այն աստիճանը, որով մարդկանց գործողությունները շեղվում են պատահական և անօրինական վիճակից:

Կայուն իրավական համակարգը պահանջում է իրավական պայմաններ, որոնք ապահովում են համախմբվածություն և փոխհամաձայնություն: Իրավական իրականացման կայուն գործընթացը գործողություն է՝ իրավական նորմերի և ուղեցույցների գործնական կիրառման մեխանիզմ: Նյութական իրավունքի և դրա կազմակերպչական և դատավարական կողմի միջև

առկա բացը պետք է համարել անընդունելի երևույթ:

Ամփոփելով կայուն իրավական համակարգի ձևավորման վերը նշված իրավական պայմանները՝ կարելի է եզրակացնել, որ վերջինիս հիմնական ցուցանիշներն են օրինականությունն ու իրավական կարգը: Իրավական կարգն ու օրինականությունը բնութագրում են իրավական իրավիճակը դրա ուժի, հավասարակշռության և կայունության տեսանկյունից: Իրավական կարգով սոցիալական հարաբերություններն ընթանում են օրենքի շրջանակներում, այլ ոչ թե սահմանված կանոններից և ընթացակարգերից դուրս: Մարդկանց գործողությունները, որոնք հանգեցնում են գործող սահմանադրական համակարգի կործանմանը, ճանաչվում են վնասակար և արագորեն ճնշվում են: Օրինականության նման սահմանները հնարավորություն են տալիս արդյունավետ սոցիալական վերահսկողության միջոցով սահմանափակել քաղաքացիների և պաշտոնյաների կամայականությունները: Իրավական կարգը ենթադրում է վերահսկողություն ոչ միայն սոցիալական գործընթացների զարգացման, այլև կիրառվող պետական բռնության նկատմամբ: Մ. Էյզենշտադը նշել է, որ «*համեմատաբար կայուն սոցիալական կազմակերպության վերականգնումը պահանջում է ազդեցիկ նկատմամբ վերահսկողության վերականգնում*» [3, էջ 90]:

Պետական իշխանության կարողությունը կայացնել և իրականացնել իր որոշումները՝ առանց բացահայտ և զանգվածային բռնության դիմելու, ապահովում է գոյություն ունեցող քաղաքական և իրավական համակարգերի կայունությունն ու լեգիտիմությունը: Իրավական համակարգի կայուն գործունեությունը արդարացված է թվում միայն այն դեպքում, երբ սոցիալական իրավիճակը մտցվում է պետության կողմից վերահսկվող իրավական դաշտ:

Հասարակական կյանքի կայունացումն անհնար է առանց արդյունավետ իրավական համակարգի կողմից դրա վրա իրավական ազդեցության արդյունավետության: Արդյունավետության խնդիրը պետք է ուսումնասիրվի ոչ միայն առանձին բաղադրիչների, այլ նաև ամբողջ իրավական համակարգի առնչությամբ: Եվ դա հիմնավորվում է նրանով, որ իրավական համակարգերի արդյունավետությունը չի կարելի ընդունել որևէ մեկ ցուցանիշի կամ պարամետրի վերլուծության հիման վրա: Իրավական համակարգի սոցիալական գործողության արդյունավետությունն ապահովվում է իրավական ենթահամակարգերի ամբողջական փոխազդեցությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր դերն է խաղում վերջնական սոցիալական արդյունքի հասնելու գործում: Մինչ այժմ օրենքի արդյունավետության ընդհանուր հայեցակարգի հարցը

մնում է վիճելի:

Արդյունավետությունը իրավական համակարգի ներքին սեփականություն (հատկանիշ) չի դառնում նույնիսկ գոյության կայուն ժամանակահատվածում: Եթե ելնենք իրավունքի արդյունավետության գերակշռող հայեցակարգից՝ որպես դրա գործողության արդյունք, ապա արդյունավետության չափանիշը (չափը, գնահատման չափանիշը) կարող է լինել միայն նպատակը:

Իրավակարգի որակի տեսանկյունից նպատակների սոցիալական բովանդակությունը ձեռք է բերում որոշիչ նշանակություն, քանի որ դրանից է կախված մարդկանց վարքագծի համակարգման բնույթը և նման համակարգման կայունությունը: Եթե նպատակը որոշվի ի վնաս բնակչության զգալի մասի շահերին, ապա կարգավորող իրավական ակտերի գործողությունը արդյունավետ կլինի ծրագրված նպատակին հասնելու համար, բայց սոցիալապես վնասակար: Հաճախ անհնար է որոշել օրենքի արդյունավետությունը՝ ելնելով իրավակարգավորման օբյեկտի որակական վիճակից, քանի որ իրավական նորմերի որոշ տեսակներ ընդհանրապես չեն ենթադրում որևէ նյութական արդյունքի առաջացում: Սահմանադրական իրավունքը լի է նորմերով, որոնց արդյունքները ենթակա չեն որևէ էմպիրիկ հաշվառման (և ոչ միայն այն պատճառով, որ դրանք դրսևորում են իրենց արդյունավետությունը ուժի մեջ մտնելուց հետո բավականին երկար ժամանակ անց): Իրավական ազդեցության արդյունքների քննարկման հետ կապված, արժե ուշադրություն դարձնել իրավական համակարգի մի բաղադրիչի արդյունավետության խիստ կախվածությանը մյուս բաղադրիչներից: Վերջապես, իրավունքի օգտակարությունն ու տնտեսությունը մասնագիտացված գրականության մեջ կոչվում են նաև իրավունքի արդյունավետության չափանիշներ: Ֆ. Ն. Ֆաթկուլինը և Լ. Դ. Չուլյուկինը ընդունում են օրենքի արդյունավետությունը որպես իրավական նորմերի գործողության առավելագույն դրական օգտակարություն նվազագույն սոցիալական ծախսերով [4, էջ 26]: Այս դեպքում իրավունքի արդյունավետության հասկացությունը փաստացի փոխարինվում է «օրենքի սոցիալական արժեք» հասկացությամբ: Սակայն միանգամայն ընդունելի է մի իրավիճակը, երբ, օրինակ, երկրում սրված ռազմաքաղաքական իրավիճակի պատճառով սոցիալական արժեք ունեցող իրավական համակարգը դառնում է անարդյունավետ: Թվում է, թե օրենքի արդյունավետությունն արտահայտվում է հիմնականում հասարակության մեջ իրավական կարգի բացակայությունը կամ առկայությունը բնութագրող ցուցանիշներով: Հետևաբար, մենք կարող ենք առաջարկել իրավական համակարգի

արդյունավետության հետևյալ սահմանումը. **սա իրավական համակարգի կարողությունն է բավարարելու հասարակության կարիքները սոցիալապես արդար իրավական կարգի համար:** Հետևաբար, իրավական համակարգի արդյունավետության չափանիշ կարելի է համարել հասարակության հրատապ սոցիալական կարիքները բավարարող իրավական կարգի առկայության կամ բացակայության փաստը: Իրավական համակարգի արդյունավետությունը ձեռք է բերվում այնքանով, որքանով ապահովված են հասարակական կյանքում կազմակերպվածությունը, կարգուկանոնը և իրավունքի սուբյեկտների իրավունքների ու օրինական շահերի երաշխավորումը: Իրավական համակարգը կարող է արդյունավետ լինել անցումային շրջանում, քանի որ անցման էվոլյուցիոն ձևը թույլ է տալիս պահպանել հարաբերական իրավական կարգը և լուծել առանձին իրավական խնդիրներ: Նույնիսկ ակնկալվող արդյունքներից զգալիորեն տարբերվող արդյունքների առկայության դեպքում իրավական համակարգը, որն ապահովում է հարաբերական օրենքն ու կարգը անցումային ժամանակահատվածում, կարող է արդյունավետ համարվել:

Իրավական համակարգի կայունության հաջորդ ցուցանիշը կարելի է անվանել սոցիալական լեգիտիմության մակարդակ: Ի վերջո, հասարակական հարաբերությունների վրա իրավական ազդեցության արդյունավետությունը էապես կախված է նրանից, թե որքանով է իրավական գործոնը հաստատվում հանրային գիտակցության մեջ: Հասարակության մեջ կայուն զարգացող իրավական համակարգի պայմաններում առկա է սոցիալ-հոգեբանական և բարոյական մթնոլորտ, որտեղ օրենքի նկատմամբ հարգանքը հիմնված է հիմնականում նրա հուսալի պաշտպանիչ դերի ճանաչման վրա: Կարգավորող դաշտի կայունությունն ու հետևողականությունը որոշվում է ոչ միայն նրանով, թե ինչպես է այն ընկալվում հանրության կողմից և որքանով է այն համապատասխանում արդարության մասին իր պատկերացումներին: Իրավական համակարգի հեղինակությունը հասարակության կառավարման կարևոր գործոն է: Իրավական համակարգի հեղինակությունը հիմնված է կայուն հասարակական կոնսենսուսի (քաղաքացիական համաձայնության) վրա՝ կապված պետության քաղաքական և իրավական կառուցվածքի և հասարակության հետագա զարգացման ուղղությունների հետ: Այսպիսով, կայուն հասարակության մեջ սոցիալական լարվածության մակարդակը բավականին ցածր է դառնում: Կայուն կարգի պայմաններում օրենսդրական ակտերի օրինականության չափանիշ կարող է լինել ոչ թե պաշտոնապես ընդունելի մեծամասնության կարծիքը (ինչպես անցու-

մային շրջանում), այլ ամբողջ հասարակության կարծիքը: Այնուհետև իրավական կարգավորումները վերածվում են անձնական համոզմունքների և իրավունքի սուբյեկտների վարքագծի անձնական նորմերի, որոնք ամրապնդում են քաղաքացիների վստահությունը իրենց իրավական կարգավիճակի հուսալիության նկատմամբ: Ըստ Ե. Ա. Լուկաշևսկի՝ այստեղ հիմնական գաղափարն այն է, որ մարդու բնական, բնածին, հիմնարար իրավունքների ապահովումը ժամանակակից աշխարհում կայունության հասնելու կարևորագույն պայմանն է: Մարդու իրավունքների ապահովման վիճակը, ըստ նրա, ծառայում է որպես կոնկրետ հասարակության կայունության աստիճանի ցուցանիշ: Եվ, հակառակը, մարդու հիմնական իրավունքների անտեսումն անխուսափելիորեն հանգեցնում է հասարակական կյանքի ապակայունացման, սոցիալական լարվածության աճի և անկանխատեսելի հետևանքների: Այս գաղափարի կողմնակիցները կարծում են, որ մարդու իրավունքները բյուրեղացնում են հասարակության կայուն զարգացման հիմնական գործոնները [5, էջեր 19-21]:

Քանի որ իրավական համակարգի կայունությունը չի կարող որոշվել միայն ներքին ցուցանիշներով, անհրաժեշտ է բացահայտել կայունության հիմնական ոչ իրավական չափանիշները, առանց համապատասխան տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և այլ պայմանների իրավական համակարգը չի կարող կայունության հասնել: Վերջին հաշվով, օրենքի փոփոխությունները չեն առաջացնում անցումային շրջան, հետևաբար իրավական համակարգը կայունացնելու համար փոփոխություններ պետք է տեղի ունենան իրավական դաշտից դուրս: Եթե անցումային շրջանը պայմանավորված է համակարգային ճգնաժամով, ապա հասարակությունում առկա համակարգային ճգնաժամի հաղթահարմամբ հաստատվում է կայուն իրավական համակարգ: Իրավական համակարգի կայունության հարցը նաև սոցիալական կյանքի «որակի» հարց է: Բնակչության տնտեսական բարեկեցության և սոցիալական պաշտպանության մակարդակը պետք է ապահովվի այնպիսի միջոցառումների նպատակային իրականացմամբ, որոնք հնարավորություն են տալիս ճանաչել սոցիալական հարաբերությունների փաստացի և իրավական վիճակի հավասարությունը:

Մ.Կրումանը իրավունքի կայունությունը հասկանում է որպես «կայուն իրավունքի վիճակ, որը թույլ է տալիս կանոնավոր կերպով ազդել սուբյեկտների վարքագծի վրա՝ ապահովելու սոցիալական փոխազդեցության կրկնելիությունը» [6, էջ 179]: Հեշտ է նկատել, որ հեղինակը նույնացնում է «կայունություն» և «դիմացկունու-

թյուն» տերմինները՝ դրանք հասցնելով սոցիալական հարաբերությունների օրինաչափության մեկ ցուցանիշի:

Կայունությունը կարող է բնութագրվել այնպիսի հատկանիշներով, ինչպիսիք են հավասարակշռությունը, օրինաչափությունը, վստահությունը, որոշակիությունը, ձևականությունը, կազմակերպվածությունը, կանոնավորությունը, հետևողականությունը, վերարտադրելու ունակությունը և քանի որ վերարտադրված սոցիալական կապերը մշտապես կատարելագործման կարիք ունեն կայուն իրավական համակարգը նաև դինամիկ է: Իրավական համակարգի կայունությունը նրա համար նորմ հանդիսացող պետություն պահելու կարողությունն է: Կայուն իրավական համակարգը ապահովում է ընդհանուր առմամբ կանխատեսելի սոցիալական հարաբերություններ և ինքնին բնութագրվում է կանխատեսելիությամբ: Սա թույլ է տալիս կանխատեսել հասարակության զարգացման տարբերակներ՝ իրենց հնարավոր հետևանքներով:

Իրավական համակարգի կայունությունը պատահական վիճակ չէ, այլ իրավական իրականության երկարատև էվոյուցիայի արդյունք: Իրավական համակարգի երկար, շարունակական զարգացումը լիովին թույլ է տալիս փոփոխություններ կատարել իրավական ակտերում: գլխավորն այն է, որ դրանք ոչ թե առաջացնեն գործող համակարգի քայքայումը, այլ ապահովեն դրա անձեռնմխելիությունը: Իրավական համակարգն այս դեպքում ընկալվում է որպես սոցիալական հարաբերությունները կարգավորող մշտական գործոն: Այսպիսով, կայուն իրավական համակարգը կարելի է հասկանալ որպես որոշակի սահմանադրական համակարգի պահանջներին և օրինականության սկզբունքներին համապատասխանող, միատարր տիպաբանական բնույթի կանխատեսելի հարաբերությունների վերարտադրման վրա հիմնված իրավական կարգը բավարարող իրավական համակարգ:

Օ. Գ. Ռուսյանցևը նշում է. «Իրավական կարգավորումների կայունությունը անբաժանելի որակ է, առանց որի օրենսդրությունը չի կարող գոյություն ունենալ որպես կարգավորման մշտական, կայուն համակարգ» [7, էջ 166]: Կայուն զարգացման հայեցակարգի վերաբերվող աշխատանքներում այս հասկացությունները տարբերակված չեն: Գիտնականների բազմաթիվ սերունդների ջանքերով քսաներորդ դարավերջին պատրաստվեց կայուն զարգացման հայեցակարգը, որը միջազգային ճանաչում ստացավ: 1992 թվականին Ռիո դե Ժանեյրոյում ՄԱԿ-ի շրջակա միջավայրի և զարգացման կոնֆերանսի վերջնական փաստաթուղթը հաստատեց Կայուն զարգացման գլոբալ ծրագիրը, որը կոչ էր անում ազգային կառավարություններին հասարակության բոլոր հատվածների մասնակցությամբ

մշակել իրենց երկրների կայուն զարգացման ռազմավարությունը՝ հիմնվելով այս միջազգային ֆորումի առաջարկությունների վրա: Համաժողովի Եզրափակիչ փաստաթղթում կայուն զարգացումը հասկացվում էր որպես համաշխարհային քաղաքակրթության ինքնավար զարգացում՝ առանց վնաս պատճառելու, նյութական և հոգևոր օգուտների բաշխման հավասար հասնելիության ապահովում: Կայուն զարգացումը, որպես համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման հատուկ տեսակ, պետք է ապահովի Երկրի վրա մարդկային հասարակության կենսապայմանների պահպանումը: Այն ներառում է մարդկանց ներկա սերնդի կենսական կարիքների բավարարումը՝ չնվազեցնելով նման հնարավորությունները ապագա սերունդների համար: Այս հայեցակարգը ձևավորվել է մարդկության՝ իր գոյությանը սպառնացող գոյության սպառնալիքների գիտակցման հիման վրա: Կայուն զարգացման հայեցակարգը տարբեր գիտությունների կողմից ընկալվում է առաջին հերթին որպես բնական, քանի որ առաջին պլանում կա բնապահպանական խնդիր, սակայն հասարակության կայուն զարգացումը ոչ միայն բնապահպանական խնդիր է, այլև մարդասիրական, այդ թվում՝ իրավական:

Ըստ Է. Ա. Լուկաշևայի, կայուն զարգացման վիճակը *«կարելի է բնութագրել հասարակության տնտեսական և քաղաքական համակարգերի կայուն գործունեության, պետության ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջականության, ազգային շահերի պաշտպանությանը, քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների պահպանմամբ»* [8, էջ 280]:

Իրավական համակարգի կայունությունը նույնական չէ կառույցների անշարժության հետ, այն ի վիճակի է զարգացնել ենթահամակարգերի որոշ ներքին հատկությունների ամբողջական փոփոխություն: Ռ. Ստամլերը նշել է, որ *«օրենքում չկա որևէ դրույթ, որն իր դրական բովանդակությամբ անվերապահորեն մնա անփոփոխ»* [9, էջ 59]: Ուստի, իրավական համակարգը ստիպված է մշտապես վերարտադրել օրենքի գերակայությունը այն խախտելու շարունակական փորձերի միջավայրում: Գ. Յու. Մեմիզիցինը գրում է. *«Եթե մտածեք դրա մասին, սպա անխուսափելիորեն զարմանքի զգացում է առաջանում, որ մարդկային համայնքներն ընդհանուր առմամբ ունակ են կայուն գոյության»* [10, էջ 19]: Իրավական համակարգը պետք է մշտապես «հետապնդի» արագորեն թարմացվող և զնալով ավելի բարդ սոցիալական պրակտիկան, արագ զարգացող կյանքի նոր կարիքներն ու միտումները: Լինելով բաց համակարգ՝ օրենքը շարունակաբար թարմացվում է նոր նորմերով և հրաժարվում է հնացած նորմերից, որոնց միջոցով այլևս հնարավոր չէ իրավական ազդեցություն ունենալ

սոցիալական հարաբերությունների որոշ տեսակների վրա: Նոր բաղադրիչների ներդրումն ուղեկցվում է գործող իրավական համակարգում ընդհանուր առմամբ որոշակի փոփոխություններով: Ըստ Ռ. Էշբիի, *«կայուն համակարգը սահմանափակված է իր փոփոխություններով միայն այն առումով, որ բոլոր տեսակի անսահմանափակ շեղումները նրա համար անսովոր են»* [11, էջ 161]:

Կայուն իրավական համակարգերի գոյության ճանապարհն անցնում է նրանց գործունեությանը, այսինքն պահպանելով իր ամբողջականությունն ու որակական որոշակիությունը: Կայուն իրավական համակարգերը տարբերվում են արտաքին միջավայրից և թույլ չեն տալիս կլանվել դրանով՝ պահպանելով դինամիկ հավասարակշռություն՝ փոփոխվող արտաքին պայմանների հետ՝ պարզ հարմարվողականության սկզբունքին համապատասխան: Պարզ հարմարեցումը չի փոխում համակարգի կառուցվածքը: Այն բաղկացած է կայուն իրավական համակարգի ներքին գործընթացների վերակառուցումից այնպես, որ դրա ամբողջականությունն ապահովվի, երբ արտաքին պայմանները փոխվեն: Դինամիկ հավասարակշռությունն արտահայտվում է իրավական համակարգի հիմնական պարամետրերի պահպանման և դրա որակական որոշակիության մեջ: Կայուն իրավական համակարգերի գործունեությունը անփոփոխ է այն առումով, որ համակարգի որակական տիպաբանական հատկությունները և բնութագրերը հիմնականում պահպանվում են դրա մասերի փոփոխականության շնորհիվ: Իրավական համակարգը վերարտադրում է իրեն և իրեն հետաքրքրող արտաքին միջավայրի հատվածները՝ հասարակական-քաղաքական համակարգի կողմից սահմանված սահմաններում իր տիպաբանական որակը պահպանելու դեպքում: Իրավական համակարգի կայունությունը նշանակում է համակարգ ձևավորող բոլոր գործոնների կայունություն՝ նպատակներ, գործունեության հիմնական սկզբունքներ, նորմատիվություն, տարածա-ժամանակային ինքնություն, ներքին և արտաքին համակարգի միացումներ: Իրավական համակարգի շեղումը թվարկված պարամետրերից կարելի է բացատրել կայունության կորստով: Սա, կայուն իրավական համակարգի դինամիկ զարգացման շեմն է, որից այն կողմ համակարգը կորցնում է իր որակական որոշակիությունը, հիմնարար բովանդակությունը, տիպաբանական բնույթը, կողմնորոշումը (ընդհանուր ուղղվածությունը): Հակառակ դեպքում իրավական համակարգի տարբեր դինամիկ փոփոխությունները (իրավական ակտերի վերամշակում, հանրային իրավագիտակցության մակարդակի նվազում կամ բարձրացում, իրավական կրթության տեխնոլոգիայի կատարելագոր-

ծում և այլն) չեն դառնում ապակայունացման գործոններ:

Կայուն իրավական համակարգի դինամիկ հավասարակշռության հիմքում ընկած է այն քանակությունների հարաբերական հավասարակշռությունը, որոնք մի կողմից անընդհատ վերարտադրում են համակարգը և նրա միջավայրը, իսկ մյուս կողմից՝ հակված են փոփոխելու այն: Նման հավասարակշռության վիճակն անհնար է պատկերացնել առանց տվյալ իրավական համակարգի կառուցվածքային կարգուկանոնի: Իրավական համակարգի կառուցվածքը անմիջապես, ուղղակիորեն կամ ինքնաբերաբար չի հետևում արտաքին փոփոխություններին: Լինելով ամբողջի ամենակայուն կողմը՝ կառուցվածքը դիմադրում է իր մասերի մշտական փոփոխություններին և այդ փոփոխությունները պահում որոշակի սահմաններում: Միևնույն ժամանակ, իրավական համակարգի կառուցվածքի կայունացնող հնարավորություններն անսահմանափակ չեն: Երբ համակարգի որոշակի որակի պահպանումը սկսում է էսպես բարդացնել նոր իրավական խնդիրների լուծումը, կառուցվածքային վերափոխումների անհրաժեշտություն է առաջանում: Իրավական համակարգերի կառուցվածքների վերանայումը սովորաբար դրվում է օրակարգում, երբ համակարգի գործունեությունը, առաջ քաշված խնդիրների ճնշման տակ, փաստացի սկսում է ներսից դեֆորմացնել առկա կառույցները: Այնուհետև իրավական համակարգում թարմացվում են որոշ գործառնություններ, որոնք ենթադրում են կառուցվածքային բնույթի նոր ձևավորումներ: Այս պայմաններում կառույցը դադարում է կատարել իրավական համակարգի որակական որոշակիության պահպանման դերը: Այս առումով պետք չէ խուսափել ընդունել այնպիսի երևույթների առկայությունը, ինչպիսիք են իրավական բազմազանությունը, որոշ իրավական միջոցների անկատարությունը, հին իրավական համակարգի որոշ տարրերի պահպանումը նորի ներսում և օրենքի բացերը: Այս բոլոր բնութագրերը բավականին բնորոշ են կայուն ժամանակահատվածում գործող իրավական համակարգին: Դժվար է համաձայնվել Մ. Գալենտերի հետ, ով բազմակառուցվածքը ընդունում է որպես բացառապես անցումային իրավական համակարգերի հատկանիշ [12, էջ 153]: Իրավական համակարգի բազմազանությունը, որը հասկացվում է որպես իրավունքի տարբեր ձևերի, իրավական ձևավորման աղբյուրների, իրավական գաղափարախոսության ոլորտում բազմակարծության համակեցություն, բնորոշ է նաև ժողովրդավարական սկզբունքների վրա կառուցված կայուն իրավական համակարգի: Պոլիբիոսն առաջինն էր, ով խոսեց սոցիալական կառուցվածքում բազմազանության ան-

հրաժեշտության մասին, ով հանդես էր գալիս խառը պետության օգտին, որը համադրում էր միապետության, արիստոկրատիայի և ժողովրդավարության սկզբունքները, այնպես որ յուրաքանչյուր ուժ ծառայում էր որպես հակադեցություն մյուսին: Նման կառավարման համակարգը «կրճատ կայուն միատեսակ տատանումների և հավասարակշռության վիճակում» [13, էջ 54]: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ձևավորման ժամանակ Ջ. Մեդիսոնը հանդես եկավ ամերիկյան հասարակության բազմակի սոցիալական տարբերակման խոստումնալից տեսությամբ (բաժանում խմբակցությունների, շահերի խմբերի, աղանդների): Այս գաղափարը կարողացավ դնել ամերիկյան պետության հիմքը, թեև Մեդիսոնի ժամանակակիցներից շատերը տարասեռությունն ու անմիաբանությունն ընկալեցին որպես քաղաքացիների անձնական իրավունքների սպառնալիքի աղբյուր: Մեդիսոնի փաստարկն այն էր, որ եթե ժողովրդի մեծամասնությունը մի ժամանակ միավորված լիներ մասնավոր իրավունքների և ազգային շահերի մեջ ինչ-որ ընդհանուր շահի մեջ, դաշնային իշխանությունը կկարողանար զսպել այս մեծամասնությանը մասնավոր իրավունքների ոտնձգությունից, քանի որ այն ձևավորվել էր ներկայացուցչության հիման վրա [14, էջեր 82-85]: Որոշ սահմանադրություններում (օրինակ՝ Չեխիայի Հանրապետություն) խոսվում է մրցակցության մասին՝ որպես սոցիալական համակարգի գործունեության հիմք, դրա կայունությունն ապահովելու պայման: Մարդկային կենսապայմանների բազմազանությունից առաջացած սոցիալական շահերի մրցակցությունն է, որ ծնում է օրենքը: Իրավական իրականության բազմազանությունը իրավական առաջընթացի աղբյուրն է: Ներքին միօրինակությունը վտանգավոր է իրավական համակարգի առաջանցիկ, էվոլյուցիոն զարգացման համար: Այն ի վիճակի չէ հաշվի առնել հասարակական կյանքի բազմազանությունը, որի կարգավորմանն ուղղված է իրավական համակարգը: Այլ կերպ ասած, հասարակական կյանքի վրա արդյունավետ ազդեցություն ապահովելու համար իրավական համակարգի բազմազանության աստիճանը պետք է լինի ոչ պակաս, քան դրա ազդեցության օբյեկտի բազմազանության աստիճանը: Մա իրավական համակարգի անհրաժեշտ նվազագույն բազմազանությունն է, որն ապահովում է դրա կայուն գործունեությունը: Կարելի է ասել, որ կառուցվածքային (այդ թվում՝ գործառական) բազմազանությունը կայուն իրավական համակարգի հատկություն է:

Եթե իրավական համակարգի բազմազանության օրենքը բավականին երկար ժամանակ խախտվի, ապա իրավական համակարգը կպատասխանի համակարգի և շրջակա միջա-

վայրի դիպելկտիկական հակասության ճնշմանը՝ անցնելով նոր որակի: Այդ դեպքում այլևս հնարավոր չի լինի դա անել առանց այս համակարգի արմատական բարեփոխման: Բազմազանությունը միշտ ածանցյալ բնույթ ունի նախկին միօրինակությունից: Բազմազանությունը պետք է դիտարկել որպես ժողովրդավարական իրավական մշակույթի սկզբունք: Հետևաբար, բազմազանության սկզբունքը պետք է ճանաչվի և ինստիտուցիոնալացվի նույնիսկ անցումային շրջանում, որպեսզի դրանք արդյունավետ գործեն կայուն իրավական կարգով: Պետության կողմից ինտեգրված հանրային շահը հնարավորություն է տալիս իրական բազմազանություն իրականացնել իրավական ոլորտում: Ժամանակակից հասարակությունների իրավական զարգացման փորձը ցույց է տալիս, որ կայուն իրավական համակարգերի բովանդակության բազմազանության մեջ է դրանց ուժը: Այնուամենայնիվ, իրավական բազմազանությունը, որպես իրավական համակարգի կայուն գոյության գործոն, ունի իր սահմանները. «Տարբերի մասերի անսահման բազմազանությունը կհաստատի ինքն իրեն՝ հակադրվելով ամբողջին և դրանով իսկ կազմաքանդելով և ի վերջո ոչնչացնելով այն», - գրում է Հ. Բերմանը [15, էջ 37]: Թվում է, որ իրավական համակարգի բազմազանությունն կարող է վտանգ ներկայացնել նրա կայունությանը: Օրինակ, Ռուսաստանի Դաշնության Քաղաքացիական օրենսգիրքը նախատեսում էր բիզնեսի սովորույթները որպես քաղաքացիական իրավունքի անկախ աղբյուր (հոդված 5) [16]: Այս նորմատիվ դրույթը անմիջապես հայտնվեց «չաշխատող» կատեգորիայի մեջ, քանի որ սովորույթը, իր մի շարք հատկանիշներով պայմանավորված, չի կարող օգտագործվել մեծ տարածք ունեցող պետության կողմից: Հետևաբար, իրավական պրակտիկական մերժեց օտարերկրյա իրավական համակարգի ոչ հարմարվողական հատվածը:

Ամփոփելով կայուն իրավական համակարգի ընդհանուր տեսական բնութագրերը՝ կարևոր է նշել, որ դրա կայունությունը պետք է լինի բնական-պատմական, էվոլյուցիոն գործընթացների հետևանք: Իրավական կայունացման գործընթացներն արմատապես արագացնելու բոլոր փորձերն ի սկզբանե դատապարտված են ձախողման: «Արհեստական կայունությունը» չի կարող է լինել դիմացկուն: Մրա պատճառը իրավական համակարգի և նրա արտաքին միջավայրի համակարգային կապերի բնույթն է. քանի դեռ օրենքով կարգավորվող հասարակական կյանքի ոլորտները չեն կայունացել, իրավական համակարգի կայունության մասին խոսելը վաղաժամ է: Առանց իրավական համակարգի կայունության պետությունը չի կարող դառնալ ժողովրդավարական և օրինական: Ուստի հա-

սարակության ոչ թե ֆորմալ-իրավական, այլ իրական-փաստացի դիրքն է բնութագրում նրա կայունությունը: Օրինակ, Արևելյան Եվրոպայի մի շարք անցումային երկրներում համամասնականի կես մասնաբաժին ունեցող ընտրական համակարգի ներդրումը, սկզբունքորեն արձագանքեց ժամանակի հիմնական հրամայականին՝ սոցիալական զարգացման կայունացմանը: և սոցիալ-քաղաքական պահպանության հրատապ և խորհրդարանը՝ որպես ընդհանուր հասարակական շահեր արտահայտող, ընդհանուր կամքի հիման վրա տարբեր դիրքորոշումները համակարգող մարմին ձևավորելու անհրաժեշտությունը: Սակայն քաղաքական հարաբերությունները «քաղաքակիրթ դարձնելու» փորձերը, որոնք չեն աջակցվում լիարժեք քաղաքացիական հասարակության ձևավորման սոցիալ-տնտեսական հիմքերի ստեղծմամբ, չեն կարող շոշափելի, կայուն արդյունք տալ: Այսպիսով, կայունության կատեգորիան ցանկացած իրավական համակարգի բաղկացուցիչ հատկանիշն է, քանի դեռ այն պահպանում է իր համակարգային որակները: Իրավական համակարգի կայունությունը նրա կայունության ամենաբարձր ձևն է, որում այն կարողանում է պահպանել իր որակական որոշակիությունը և վերարտադրել միատարր տիպաբանական բնույթի սոցիալական հարաբերությունները: Այս առումով դժվար է կիսել Վ.Ն. Կուդրյավցևի տեսակետը, ըստ որի «հիմնական ինդիքն այժմ ձգձգվող նգնաժամից դուրս գալն է, երկրի հետամնացությունը հաղթահարելը, իսկ զարգացումը, հատկապես կայուն զարգացումը, սպազայի ինդիք է» [17, էջ 11]: Տարբեր մակարդակների բաղադրիչների միջև կայուն կապի բացակայության դեպքում իրավական համակարգը ի վիճակի չէ պահպանել իր կառուցվածքը և կղադարի ինքնավար գոյություն ունենալ: Ժամանակակից հասարակության կայունությունը բաղկացած է բազմաթիվ բաղադրիչներից՝ քաղաքական կայունություն, սոցիալական կայունություն, տնտեսական կայունություն և այլն: Հասարակության կյանքում իրավական կայունության դերն ու տեղը համընդհանուր է: Վ. Բետչերը գրել է, որ «Քաղաքական ոլորտում բոլոր սոցիալական փոփոխություններն արտացոլվում և ամրապնդվում են առաջին հերթին կայունությամբ» [18, էջ 7] : Այս տեսակետը հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ ապագա կայուն զարգացման մոդելի համախմբումն ի սկզբանե իրականացվում է իրավունքով: Իրավունքն, այսպիսով, պայմաններ է ստեղծում և արձանագրում հասարակական կյանքի կայունացման արդյունքները՝ հանդիսանալով որպես կայունության որոշիչ գործոն:

Եզրակացություն

Մարդկությունը պատմականորեն փնտրել է մեխանիզմներ իր համակարգերի կայունությունը պահպանելու համար: Մարդկության պատմության ընթացքում կայունությունը եղել է կարևոր խնդիր, հատկապես անցումային շրջաններում, որտեղ հասարակությունները զգում են իրավական կայունության անհրաժեշտությունը: Անցումային պետությունները ձգտում են ստեղծել նոր սահմանադրական համակարգեր, որոնք կիրառում են կայունության և դիմացկունության գաղափարները: «Կայունություն» կասեզորիան կարևոր է ինչպես իրավական զարգացման, այնպես էլ իրավական ոլորտում անցումային շրջանի ավարտի համար:

Անցումային պայմաններում հասարակությունը կարիք ունի կայունության, այդ թվում՝ իրավական կայունության:

Իրավական համակարգի կայունությունը հիմնված է մի շարք պայմանների համակցված ազդեցության վրա, և որ անհրաժեշտ է մշակել համապարփակ մոդել, որը կմիավորի իրավական համակարգի և դրա բաղադրիչների կայունությունը: Ուստի, իրավական համակարգի կայունությունը պետք է լինի բնական-պատմական գործընթացների հետևանք, քանի որ արհեստական կայունությունը չի կարող լինել դիմացկուն: Կայուն իրավական համակարգը կարող է և պետք է լինի դինամիկ, ինչպես նաև կարևոր է իրավական համակարգի կառուցվածքի բազմազանությունը, որը պետք է համապատասխանի հասարակական կյանքի բազմազանությանը:

Իրավական համակարգի կայունությունը կախված է մի շարք գործոններից, որոնք ներառում են սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական կայունություն: Իրավական համակարգի արդյունավետությունը, որը հիմնված է օրինականության և իրավական կարգի վրա, կարևոր է հասարակության կայուն զարգացման համար: Ուստի, իրավական համակարգի կայունությունը պետք է դիտվի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին գործոնների համատեքստում, որոնք կարող են ազդել դրա կայունության վրա:

Իրավական համակարգի կայունությունը պայմանավորված է ոչ միայն նրա ներսում տեղի ունեցող գործընթացներով, այլև արտաքին սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական պայմաններով: Այսպիսով, կայունությունը պետք է լինի բնական գործընթաց, որը զարգանում է հասարակության իրական պահանջների հետ համահունչ:

Ուստի, իրավական համակարգի կայունությունը կարևոր է հասարակության կայուն զարգացման համար, և անհրաժեշտ է, որ այն հիմնված լինի իրական սոցիալական և իրա-

վական պայմանների վրա: Իրավական կայունությունը պետք է ապահովվի ոչ միայն օրենքի միջոցով, այլ նաև հասարակության տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական կայունության միջոցով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Законодательные акты
 - 1.1. Акт об экономической стабилизации Венгерской Республики от 11 июня 1995 г. // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. 1996. №2. С. 2-7;
 - 1.2. Постановление. VII Съезда народных депутатов Российской Федерации от 12 декабря 1992 г. «О стабилизации конституционного строя в Российской Федерации» // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. 1992. №51. Ст. 3016;
 - 1.3. Указ Президента РФ от 17 декабря 1997 г. «О проведении в Магаданской области эксперимента по отработке региональной модели стабилизации социально-экономического развития и перехода к устойчивому развитию для районов Севера» // Собрание законодательства Российской Федерации. 1997. №51. Ст. 5746;
 - 1.4. Проект Федерального закона «О внесении изменений и дополнений в законодательные акты Российской Федерации по стабилизации положения в учреждениях уголовно-исполнительной системы Министерства юстиции Российской Федерации».
2. Проблемы правотворчества в субъектах Российской Федерации. – М., 1998.
3. **Эйзенштадт Ш.** Революция и преобразование общества. – М., 1999.
4. **Фаткуллин Ф. Н., Чулюкин Л. Д.** Социальная ценность и эффективность правовой нормы. – Казань, 1977.
5. Права человека как фактор стратегии устойчивого развития. – М., 2000.
6. **Kruman M.** *Between Authority and Liberty: State Constitution Making in Revolutionary America.* – Washington, 1997.
7. **Румянцев О. Г.** Основы конституционного строя России. – М., 1994.
8. **Лукашева Е. А.,** Права человека как фактор стратегии устойчивого развития. – М., 2000.
9. **Штаммлер Р.** Сущность и задачи права и правопедения. // Вестник Гуманитарного университета. Серия: Право. 2000. №1.
10. **Семигин Г. Ю.** Политическая стабильность и безопасность // Социально-политический журнал. 1996. №3.
11. **Эшби Р.** Теория систем. – Л., 1990.
12. **Galanter M.** *The Modernization of Law.* – L., 1966.
13. **Полибий.** Всеобщая история: В 3 т. т. 1. – СПб., 1995.

14. **Мэдисон Дж.** Федералист. – М., 1993.
15. **Berman Н. J.** Law and Evolution. The Formation of the Western Legal Tradition. – Cambridge and London, 1983.
16. Гражданский кодекс Российской Федерации. Ч. 1. – М., 1994.
17. **Кудрявцев В. Н.** Выступление на круглом столе «Права человека и стратегия устойчивого развития» // Государство и право. 1998. №11.
18. **Youdanov Y., Böttcher W.** Standarte in dervormaligen UdSSR (Ein Investitions barometr. Staatliche Stabilität). – Berlin, 1994.

Сдана/Հանձնվել է՝ 18.02.2025

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 25.02.2025

Принята/Ընդունվել է՝ 04.03.2025